

Duizend jaar staatsvorming in Europa

Naar aanleiding van Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*

Is het mogelijk een theoretisch schema op te stellen waarmee het patroon van de staatsvorming in Europa gedurende de laatste duizend jaar verklaard kan worden? Het gezonde historische verstand is geneigd de vraag ontkennend te beantwoorden. Charles Tilly meent echter dat het wèl kan.¹ Sterker nog, Tilly meent dat een vrij eenvoudig theoretisch schema afdoende is om de grote lijnen en de belangrijkste variaties van de Europese staatsvorming te verklaren. De kern van zijn schema wordt gevormd door twee typen interactie die we in de geschiedenis aantreffen. De eerste is de *logica van de dwang*: de invoeging van menselijke activiteiten in een territoriale samenhang door middel van administratie en geweld. Het tweede type is de *logica van het kapitaal*: de invoeging van menselijke activiteiten in een economische samenhang door de organisatie van markten, transport en krediet.

Tilly's comparatieve analyse van de staatsvorming begint met de eenvoudige maar verstrekkende stelling dat het karakter van een staat bepaald wordt door de specifieke menging van de twee logica's. Om te beginnen krijgen we dus twee ideaaltypische modellen van staatsvorming: het dwangintensieve patroon, in de Europese geschiedenis in de regel een territoriale monarchie, en het kapitaalintensieve patroon, in de meeste gevallen een stadstaat.

In de loop van de Europese geschiedenis ontwikkelt zich een derde patroon dat elementen van de beide ideaaltypen in zich verenigt. Dit is het model van de gekapitaliseerde dwang ('capitalized coercion') dat resulteert in een efficiënter type territoriale staat die de steden en het kapitaal kan integreren en productief benutten, in plaats van ze simpelweg onder de duim te houden en financieel uit te melken. Het derde

¹ Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*. Oxford/Cambridge, Mass. (1990).

model wint het op den duur van de andere twee omdat het drie elementen combineert, namelijk een effectief gezag, een omvangrijke bevolking en veel kapitaal.

De monarchieën van het pure dwangtype combineren gezag en bevolking maar missen het benodigde kapitaal; de stadstaten combineren gezag en kapitaal maar hun demografische basis is te smal. De overwinning van het derde, gemengde model moeten we in Tilly's theorie letterlijk opvatten. De oorlogvoering is in zijn opvatting de voornaamste drijfveer van het gehele staatsvormingsproces. Staatsvorming is een internationaal proces waarin de afzonderlijke eenheden permanent met elkaar concurreren, en de concurrentie is in de eerste plaats militair: 'The state made war, and war made the state', luidt Tilly's adagium. De economische concurrentie tussen staten is in Tilly's ogen vooral van betekenis omdat de oorlogvoering steeds duurder wordt, zodat de militaire kracht van de staten in toenemende mate van hun economische potentieel afhankelijk is.

Over de lange termijn van duizend jaar neemt het aantal zelfstandige staatkundige eenheden in Europa drastisch af: van meer dan duizend omstreeks 900-1000 tot een stuk of dertig in de twintigste eeuw.² De reductie van het aantal staten volgt een Darwinistische logica: aanvankelijk zijn er talloze soorten politieke eenheden (feodale monarchieën, stadstaten, federale imperia, kerkelijke territoria), maar in de strijd om het bestaan overleeft uiteindelijk alleen de gekapitaliseerde dwangvariant die het substraat levert voor de negentiende-eeuwse nationale staat. Een proces van *trial and error*, natuurlijke selectie en *survival of the fittest*.

Om de variaties in het Europese patroon te verklaren integreert Tilly elementen uit het werk van Barrington Moore en Stein Rokkan in zijn schema. Aan Moore ontleent hij het onderscheid tussen dwangintensieve (feodale) landbouw en gecommercialiseerde landbouw. Belastingheffing in grote agrarische gebieden met een zwak ontwikkelde geld-economie is slechts mogelijk door middel van een dwang-stelsel: de boeren hebben weinig van de staat te verwachten en zullen alleen onder dwang een deel van hun produktie inleveren. De extractie van

² Tilly, *Coercion*, 39-43; vgl. ook: Mark Greengrass (ed.), *Conquest and Coalescence. The Shaping of the State in Early Modern Europe*. London (1991) 1-2.

het agrarische surplus is in de regel het werk van de lokale heersers en andere tussenpersonen die op hun beurt weer iets afdragen aan de vorst. De boeren zijn in de meeste gevallen geen vrije mannen maar horigen of lijfeigenen.

Bij een gecommmercialiseerde landbouw wordt de relatie tussen boer en lokale grondeigenaar economisch: de boeren zijn vrijen, en rente-betaling komt in de plaats van juridisch-politieke dwang. Bovendien komen de handelsstromen in de marktplaatsen bijeen, zodat belastingen gemakkelijker geïnd kunnen worden. Boeren en andere grondeigenaren hebben daarenboven belang bij een minimale handhaving van recht en orde, om de eenvoudige reden dat handel kwetsbaar is. De verhouding tussen hen en de lokale dienaren van de vorst krijgt onder die omstandigheden het karakter van een antagonistische symbiose.³

In de theorie van Moore worden de stedelijke zones in Europa bijna geheel buiten beschouwing gelaten. Om de lacune op te vullen heeft Tilly aansluiting gezocht bij de geopolitieke visie van de noorse politicoloog Stein Rokkan. Deze stelde voor Europa globaal te verdelen in drie zones: een westelijke zone met relatief veel gecommmercialiseerde landbouw maar betrekkelijk weinig autonome steden; een middegebied met veel zelfstandige steden en een commerciële landbouw; en tenslotte een oostelijke zone met weinig steden en een overwegend dwangintensieve landbouw.⁴

De stedelijke zone leent zich goed voor reguliere belastingheffing en leningen op de kapitaalmarkt, maar de steden zijn vaak sterk genoeg om de vorsten buiten de deur te houden, of althans harde voorwaarden te stellen. Grotere territoriale staten zijn in het stedelijke middegebied of niet of zeer langzaam tot stand gekomen. De Nederlandse Republiek en het Zwitserse Eedgenootschap bleven federatieve constructies waarin de steden een grote mate van autonomie bewaarden.

³ Moore gaat genuanceerder te werk dan ik hier kan weergeven. De specifieke vorm van de commerciële landbouw maakt veel verschil, en Moore ziet goed dat productie voor de markt ook samen kan gaan met een lokaal dwangregime zoals in Pruisen; Barrington Moore Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. (1966); Harmondsworth (1974), 415, 419-423.

⁴ Stein Rokkan, *Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe*, in: Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton (1975) vooral 575-591.

Voor de staatsvorming levert de combinatie van Rokkan met Moore in eerste instantie drie patronen op. Ten eerste in het westen: territoriale monarchieën met een sterke standenstructuur en een tamelijk grote stedelijke invloed; ten tweede in het midden: stadstaten, federaties en kleine territoriale vorstendommen en ten slotte in het oosten: territoriale monarchieën met een autocratische inslag, weinig zelfstandige steden, en een meestal zwakke standenstructuur.

Tilly is vooral geïnteresseerd in de ontstaansvoorwaarden van *sterke* monarchieën. Zijn stelling luidt: 'Big powerful national states formed chiefly at the edges of the urban column, where cities and capital were accessible but not overwhelming.'⁵ De staten waarop deze redenering van toepassing is, zijn Engeland (Britannië), Frankrijk, Pruisen en Spanje.⁶ Het zijn vooral de eerste drie die op de lange duur aan kracht gewonnen hebben. In Tilly's optiek hebben Engeland, Frankrijk en Pruisen dus de volgende kenmerken gemeen: allereerst een vroege ontwikkeling van een territoriale monarchie zodat de steden onder controle gebracht konden worden⁷; vervolgens een versterking van de monarchie door belastingheffing van een landbouwsector waarvan de produktiviteit sterk toenam ('capitalistic landlords with market outlets'); en tenslotte toegang tot de Europese stedelijke economie zonder er zelf toe te behoren.

Tegenover de winnaars in de overlevingsrace tussen de staten staan de verliezers. Er zijn drie soorten verliezers, waarvan er op den duur twee geheel geëlimineerd zijn. De stadstaten die tussen 1750 en 1850 praktisch allemaal zijn opgegaan in grotere nationale staten. De federale staten, de Nederlandse Republiek en het Zwitserse Eedgenootschap gingen in hetzelfde tijdvak meer of minder moeizaam over in nationale eenheidsstaten. De multi-etnische imperia die tussen 1860 en 1920 op Rusland na allemaal uiteengevallen zijn in nationale staten en de

⁵ Tilly, *Coercion*, 133.

⁶ Tilly, *Coercion*, 159; ik vat zijn argumentatie vrij samen.

⁷ De vroege ontwikkeling van de territoriale monarchieën is bij Tilly een gegeven; voor een poging tot verklaring van de geografische spreiding van de proto-monarchieën in West-europa, zie Michael Hechter en William Brustein, 'Regional Modes of Production and Patterns of State Formation in Western Europe', *American Journal of Sociology* 85 (1979-80) 1061-1094.

dwangintensieve monarchieën die zich noodgedwongen moderniseerden of in een permanente crisis geraakten.

De overwinning van de nationale eenheidsstaat was het resultaat van de internationale competitie en *niet* van de ene of andere interne logica van de staatsvorming. Dat is de harde conclusie die Tilly steeds weer benadrukt. Twee factoren geven de verklaring: ten eerste het grotere absolute vermogen van de eenheidsstaten; ten tweede de stijging van de kosten van de oorlogvoering ten gevolge van de professionalisering en schaalvergroting van het militaire bedrijf.⁸

Tegen het einde van de achttiende eeuw was de overwinning van het gekapitaliseerde dwangtype feitelijk een uitgemaakte zaak. Het vroegmoderne tijdperk was in Tilly's ogen de beslissende periode waarin het Europese statenstelsel zich heeft geconsolideerd.⁹ In het tijdvak van de Franse Revolutie, of ruimer in de overgangperiode van 1750 tot 1850, was het dit type staat dat de overgang van *indirect rule* naar *direct rule* wist te maken. Het bestuur door regionale en lokale tussenpersonen werd vervangen door directe interventie van de centrale overheid in lokale gemeenschappen, huishoudens en ondernemingen. Patronage werd vervangen door bureaucratie, de aristocraat en de kerkvorst door de burgerman en de professional.¹⁰ Deze modernisering van het bestuur droeg vervolgens bij tot de verdere versterking van dit staatsysteem. In de negentiende eeuw veroverde het Europa en Noord-Amerika, en ten gevolge van het wereldwijde bereik van de Europese mogendheden verbreidde het zich in de twintigste eeuw over de rest van de wereld, door middel van koloniale import of ten gevolge van confrontatie en imitatie.

Tenslotte wil Tilly de ontwikkeling van de vertegenwoordigende instellingen eveneens uit de effecten van de oorlogvoering verklaren. Oorlogen vergen een grote concentratie van hulpbronnen: geld, materiaal en mensen. Om deze hulpbronnen aan de bevolking te onttrekken zal de vorst (de staatselite) in een onderhandelings situatie terecht komen. Hij kan zijn doel slechts bereiken door dreiging, door coöptatie of door het uitwisselen van diensten en geld. Hoe duurder de oorlogen

⁸ Tilly, *Coercion*, 190.

⁹ Tilly, *Coercion*, 81.

¹⁰ Tilly, *Coercion*, 103ff.

werden, des te meer waren heersers gedwongen te onderhandelen met hun onderdanen. Hier ligt de oorsprong van de vertegenwoordigende instellingen.¹¹

Tilly's aanpak is bewust *vergelijkend* en mag dus als zodanig beoordeeld worden. In de titel van het boek geeft hij zowel de geografische ruimte als de tijdsduur aan waarover de vergelijking zich uitstrekt: de ruimte is 'Europa' en de tijdsduur het tweede millennium na Christus. We mogen dus verwachten dat Tilly's theorie drie dingen verklaart: 1) de belangrijkste variaties in staatstypen; 2) het ruimtelijke patroon van de variaties; en 3) het temporele patroon van de variaties.

Uitgaande van deze problematiek kan Tilly's theorie sterk en zwak geformuleerd worden. De sterke formulering is: de eisen van de oorlogvoering in combinatie met de kapitaal/dwang ratio geven een noodzakelijke en voldoende verklaring voor de variaties in staatstypen. De zwakke formule luidt: de eisen van de oorlogvoering in combinatie met de kapitaal/dwang ratio geven een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde voor een verklaring van de variaties. Ik zal hieronder betogen dat de zwakke formulering houdbaar is, maar de sterke niet.¹²

Laat ik beginnen met drie sterke punten van Tilly's analyse. Het eerste punt is zijn anti-finalistische kijk op het temporele patroon van de staatsvorming. Hij neemt terecht afstand van de land-voor-land benadering waarin ieder land geacht wordt dezelfde fasen te doorlopen.¹³ Zo'n benadering leidt gemakkelijk tot een anachronistische en

¹¹ Tilly, *Coercion*, 188.

¹² Tilly, *Coercion*, 35, geeft zelf een lijstje potentiële weerleggingen van zijn argumentatie. Zijn eerste contrapunt is: 'rulers having very different relations to capital and coercion nevertheless pursued similar strategies, with similar effects, when they tried to build armed force and state power.' Ik stel voor het spiegelbeeld van dit contra-punt te hanteren: 'rulers having very similar relations to capital and coercion nevertheless pursued different strategies, with different effects, when they tried to build armed force and state power.' Verder zal ik Tilly houden aan zijn tweede contrapunt: 'major moments in the growth and transformation of particular states, and of the European state system as a whole, did *not* correspond to war and preparation for war.'

¹³ Hoe een dergelijk model ten onder ging in een confrontatie met historische problemen en historici is goed na te gaan in: Raymond Grew (ed.), *Crises of Political Development in Europe and the United States*, Studies in Political

teleologische behandeling van de geschiedenis waarin de politieke eenheden van de negentiende en twintigste eeuw teruggeprojecteerd worden in de middeleeuwen. Het probleem is volgens Tilly juist dat verklaard moet worden hoe de heterogene en verbrokkelde politieke structuur van het middeleeuwse Europa overging in het betrekkelijk homogene en grootschalige statensysteem van de laatste anderhalve eeuw.¹⁴

Met andere woorden: in Tilly's schema is plaats voor contingentie. Er was geen vooraf gegeven algemene logica van de moderne staat, er waren meerdere opties die onderling om de voorrang streden binnen één internationaal statensysteem. De overwinning van de territoriale eenheidsstaat is de uitkomst van een concreet historisch proces en ook niet meer dan dat. En het grotere militaire vermogen van dit type staat is inderdaad (grotendeels) de verklaring van die uitkomst; ook dat klopt goed met Tilly's theorie.

Een tweede sterk punt is de verklaring van staatsvorming door middel van een koppeling van de geopolitieke en de sociaal-economische dynamiek, met het trio bewapening-krediet-belasting als kern van het staatsvormingsproces.¹⁵ Hierdoor is een ruwe periodisering mogelijk die opgehangen wordt aan de opeenvolgende 'militaire revoluties' aan de ene kant, en de economische ontwikkeling en de sociale structuur aan de andere kant. Een dergelijke theorie is duidelijk superieur aan theorieën die alleen endogene factoren toelaten, zoals klasse- en bureaucratiserings-theorieën. De verklaring van het globale geografische patroon van de vroeg-moderne staatsvorming, een combinatie van Tilly's eigen oorlogstheorie met elementen uit de schema's van Moore en Rokkan, is overtuigend.¹⁶

Development, Vol. IX, Princeton (1978).

¹⁴ Vgl. Charles Tilly, *Cities and States in Europe, 1000-1800, Theory and Society* 18 (1989) 563.

¹⁵ Vgl. Tilly's kritiek op Norbert Elias die de rol van het krediet niet in zijn analyse betreft, *Coercion*, 85.

¹⁶ Tilly's aanpak vertoont raakpunten met de wereldsysteem-analyse van Immanuel Wallerstein maar zonder diens economisch determinisme; vgl. Aristide Zolberg, 'Origins of the Modern World System. A Missing Link', *World Politics* XXIII (1980-81) 253-281.

Een derde sterk punt: Tilly heeft er met recht op gewezen dat staatsvorming een onderhandelingsproces is: het is dus tegelijk een *top down* en een *bottom up* proces, en het verloopt niet volgens een vooropgezet plan van een almachtige elite. Dit uitgangspunt ligt geheel in de lijn van Tilly's eerdere stellingen dat er geen principieel verschil is tussen legitiem en illegitiem geweld, en dat orde zowel van bovenaf als van onderaf geproduceerd kan worden.¹⁷ Ik moet hier wel aan toevoegen dat in *Coercion, Capital and European States* het elitem perspectief meer domineert dan in Tilly's vroegere werk.

Maar Tilly's visie op de staatsvorming heeft ook zwakke kanten. Eén van de voornaamste vormen van variatie in de ontwikkeling van de Europese staten is het verschil tussen staten met en zonder krachtige vertegenwoordigende instellingen. Alle theorieën over staatsvorming trachten hier een verklaring voor te vinden; bij Moore is het zelfs het centrale probleem waar alles om draait. Tilly zoekt de verklaring, getrouw aan zijn centrale hypothese, in de eisen van de oorlogvoering. Deze luidt als volgt:

The more expensive and demanding war became, the more they (the state elites) had to bargain for its wherewithal. The bargaining produced or fortified representative institutions ... and eventually national legislatures.¹⁸

Hoe groter de oorlogsinspanning, des te meer kans op de ontwikkeling van vertegenwoordigende instellingen, zou men dus denken. De geschiedenis van Frankrijk en Pruisen doet ons echter eerder het tegendeel vermoeden. Tilly heeft dat waarschijnlijk wel aanvoeld want hij laat de zojuist geciteerde zin volgen door een kryptische formulering:

Bargaining ranged from co-optation with privilege to massive armed repression, but it left behind compacts between sovereigns and subjects.¹⁹

¹⁷ Charles Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York (1984) 53-59.

¹⁸ Tilly, *Coercion*, 188.

¹⁹ *Ibidem*.

Maar als het begrip onderhandeling *alles* omvat, is er geen eenduidige relatie meer tussen onderhandeling en de groei van vertegenwoordigende instellingen. Verder is het onduidelijk hoe massieve gewapende onderdrukking tot 'compacts' tussen vorsten en onderdanen kan leiden. In de volgende zin legt Tilly dan ook uit dat die overeenkomsten soms lang op zich lieten wachten (cursivering door mij):

Although rulers of states such as France and Prussia managed to circumvent most of the old representative institutions *for several centuries*, those representative institutions or their successors *eventually* acquired more power vis-à-vis the crown as regular taxation, credit, and payment for the national debt became essential to the continued production of armed force.²⁰

Tilly probeert hier Engeland, Frankrijk en Pruisen (Duitsland) in één model onder te brengen. Het probleem is dat zowel Frankrijk als Pruisen (Duitsland) niet in zijn theorie passen. In Frankrijk leidden de grote militaire inspanningen van de zeventiende eeuw tot een verzwakking van de vertegenwoordigende instellingen.²¹ In Pruisen was het militaire karakter van de staat de ruggegraat van het absolutisme en verhinderde de militaire politiek in de cruciale periode 1861-1866 de parlementarisering van de Pruisische staat.²² In een vergelijkende studie van de politieke effecten van de militaire revolutie heeft Brian Downing onlangs betoogd dat een hoge graad van mobilisatie van militaire hulpbronnen eerder tot absolutisme dan tot constitutionalisme leidt.²³ In het Franse geval zou men nog kunnen volhouden dat de val van het absolutisme in 1789 *deels* veroorzaakt werd door de financiële gevolgen van de interventie in de Amerikaanse onafhankelijkheidsoor-

²⁰ Ibidem.

²¹ Vgl. David Parker, *The Making of French Absolutism*. London (1983) 59 ff.

²² Francis L. Carsten, *Geschichte der Preussischen Junker*. Frankfurt a.M. (1988) 35-44; Wolfram Siemann, *Gesellschaft im Aufbruch. Deutschland 1849-1871*. Frankfurt a.M. (1990) 200-231; James J. Sheehan, *Der Deutsche Liberalismus, 1770-1914*. München (1983) 135 ff.

²³ Brian M. Downing, *The Military Revolution and Political Change. Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*. Princeton (1992) 242; een soortgelijke conclusie trekt John Breuilly, *Labour and Liberalism in Nineteenth-century Europa. Essays in Comparative History*. Manchester (1992) 289-293.

log. In het Pruisisch-Duitse geval is de definitieve parlementarisering in 1945 van buitenaf opgelegd, na twee verloren oorlogen.

Tilly's verklaring gaat ook niet op in het belangrijkste geval van geslaagde parlementarisering, namelijk Engeland. In de eerste fase ervan, de versterking van de positie van het parlement in de anderhalve eeuw na Magna Charta, was de oorlogsinspanning slechts één van de zaken die tot controle op de vorst leidden; daarnaast waren de rechtspraak, het eigendomsrecht en de kerkelijke politiek van even groot, zo niet van groter belang.²⁴ In de tweede cruciale fase van de parlementarisering van de Britse staat, de periode 1640-1688, was het niet anders.²⁵ Niet een militaire revolutie maar juist het ontbreken van een staand leger ten gevolge van de relatief beschermde situatie van het eilandrijk was een belangrijke voorwaarde voor de overwinning van de parlementaire partij in de zeventiende eeuw.²⁶ Na 1688 was het niet de groeiende militaire inspanning in de oorlogen tegen Frankrijk die de parlementarisering stimuleerde. Het was omgekeerd: de al bestaande parlementarisering beperkte de mogelijkheden van de militaire politiek.²⁷

Het gaat echter niet alleen om Engeland, Frankrijk of Pruisen. De groei van de vertegenwoordigende instellingen ging in geheel Europa historisch *vooraf* aan de militaire revoluties van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw waarin Tilly de verklaring zoekt. De juridische praktijken en politieke rituelen en overtuigingen die onder de noemer vertegenwoordiging worden samengevat, hebben zich in het tijdvak 1500-1800 eerder *ondanks* dan dankzij de militaire revoluties gehandhaafd.

De historische oorsprong van het vertegenwoordigende stelsel in Europa is niet verklaarbaar binnen de grenzen van Tilly's oorlogsmodel. De vertegenwoordigde instellingen waren een middeleeuws verschijnsel, nauw verbonden met de langzame groei van grotere politieke eenheden vanuit de toestand van politieke versnippering die in de elfde

²⁴ G. O. Sayles, *The Medieval Foundations of England*. London (1948) 399 ff.

²⁵ Lawrence Stone, *The Causes of the English Revolution, 1529-1642*. London (1977) 116ff.

²⁶ Stone, *Causes*, 116; Keith Thomas, *The United Kingdom*, in: Grew, *Crisis of Political Development*, 93.

²⁷ Downing, *Military Revolution*, 183-186.

eeuw op zijn hoogtepunt was.²⁸ Militaire kwesties speelden een rol, maar rechtspraak, economische politiek en kerkelijke zaken ook. Volgens Joseph Strayer waren het Hoge Gerechtshof en de Schatkist de twee pijlers waarop de staatsvorming in de twaalfde eeuw rustte, terwijl langdurige oorlogvoering nog volstrekt buiten het vermogen van de toenmalige staten viel.²⁹

Het middeleeuwse Europa werkte volgens een federale logica: alles wat niet uitdrukkelijk aan een hoger orgaan toeviel, behoorde tot de competentie van de plaatselijke gezagsdragers. De vorsten konden hun proto-staten slechts opbouwen door een *modus vivendi* met de regionale en lokale machthebbers te vinden. De logica van de gedeelde macht was een directe consequentie van dit type staatsvorming.³⁰ Daar komt nog bij dat vorsten die over grotere gebieden heersten, in de verschillende regio's van hun rijk met uiteenlopende traditionele rechtsvormen te maken kregen, die zij alle geacht werden te respecteren.³¹

Tilly's gebrek aan aandacht voor de erfenis van de middeleeuwse standen-monarchie hangt nauw samen met een lacune in zijn theorie over staatsvorming. Tilly's theorie definieert de staat als een financieel en militair apparaat, en staatsvorming als het streven van heersers naar een territoriaal monopolie van belastingheffing en geweldsuitoefening. In Max Webers klassieke definitie ging het, zoals men weet, om het *legitieme* gebruik van geweld. Dat is niet bijkomstig: het gegeven van de legitimiteit verwijst naar *juridische procedures* als essentieel onderdeel

²⁸ Joseph R. Strayer, *Feudalism*. Princeton (1965) 38-41.

²⁹ Joseph R. Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State*. Princeton (1970) 26-28.

³⁰ Dit punt wordt benadrukt door Wim P. Blockmans, A Typology of Representative Institutions in Late Medieval Europe, *Journal of Medieval History*, 4 (1978) 192-193, 196-197; Tilly, *Coercion*, 64, verwijst ook naar dit artikel, maar uitsluitend in verband met de stedelijke gebieden. Blockmans heeft het echter over een mechanisme dat in geheel Europa werkzaam was en zoekt naar de variaties daar binnen. Bovendien wijst hij er met enige nadruk op dat de (oorlogs)financiën *niet* de voornaamste oorzaak van de groei van de vertegenwoordigende instellingen waren (202); vgl. ook Blockmans, Voracious states and obstructing cities. An aspect of state formation in preindustrial Europe, *Theory and Society*, 18 (1989) 733-755, vooral 740.

³¹ Vgl. H.G. Koenisberger, Composite States, Representative Institutions and the American Revolution, *Historical Research*, LXIII, nr. 148 (1989) 136-138.

van de staatsvorming. In Tilly's boek blijven de juridische aspecten van de staatsvorming echter nagenoeg buiten beschouwing.

De juridische instellingen en de politieke cultuur van het feodalisme, zelf weer een uiterst heterogeen en door de eeuwen gesedimenteerd geheel, waren echter essentieel voor het ontstaan van de praktijk van de vertegenwoordiging en de ideologie van rechten en privileges die voor het verdere verloop van de Europese staatsvorming van essentiële betekenis zijn geweest. De versplinterde soevereiniteit van het middeleeuwse Europa maakte eveneens de relatieve autonomie van de steden mogelijk, en de stadsrechten werden in periode van de tiende tot de veertiende eeuw een integraal bestanddeel van het juridische mozaïek van de standenmonarchie.³² De juridische praktijken en theorieën volgden een eigen, autonome logica: het waren grotendeels de juristen, opgevoed in deze tradities, die de kanselarijen van de vorsten, de vicariaten van de bisdommen en de besturen van de steden bevolkten: *homo politicus, hoc est, jurisconsultus*, in de woorden van de zestiende-eeuwse Franse rechtsgeleerde Francois Baudouin.³³ Juristen droegen veel bij aan de versterking van de staatsmacht, maar hun preoccupatie met traditionele status, precedenten en procedures betekende tegelijkertijd een rem op de ontwikkeling van een ongelimiteerde, 'tyrannieke' vorstenmacht. Hetzelfde gold overigens voor de cultuur van trouw, eer en heroïek van de adel.³⁴

³² Vgl. de opmerkingen van Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*. London (1974) 410, en de iets gereserveerdere conclusies van Peter Burke, *City-States*, in: John A. Hall (ed.), *States in History*. Oxford (1989) 149-153.

³³ Geciteerd in Donald R. Kelley, *Foundations of Modern Historical Scholarship. Language, Law, and History in the French Renaissance*. New York/London (1970) 127.

³⁴ Zie daarover Mousniers gedetailleerde analyse van de werking van de formele instituties van het Franse absolutisme: Roland E. Mousnier, *The Institutions of France under the Absolute Monarchy, 1598-1789*. Chicago/London (1979) vooral 645ff. Het is een hardnekkige mythe, in de wereld gebracht door De Tocqueville, dat het Franse *Ancien Régime* al een gecentraliseerde, moderne staat zou zijn geweest. In feite was de monarchie nog aan de vooravond van 1789 een mengsel van centralisme, corporatieve privileges en regionale instellingen; vgl. het inleidende hoofdstuk van William Doyle, *The Oxford History of the French Revolution*. Oxford/New York (1990); François Furet noemt het dooreenlopen van centralisme en corporatieve privileges de 'contradiction principale' van de monarchie, *La Révolution 1770-1880*. Paris (1988) 23; Engeland was financieel-politiek meer gecentraliseerd dan Frankrijk, vgl. John Brewer, *The Sinews of Power: War, Money and the*

De politieke praktijk en de politieke cultuur van het West-europese feodalisme, waarvan de steden op hun eigen wijze deel uitmaakten, bevatten dus een aantal elementen die gunstig waren voor de ontwikkeling van een gemengde monarchie (*dominium politicum et regale*): de corporatieve immuniteiten (privileges, letterlijk: eigen wetten) en de figuur van het wederzijdse contract tussen heer en vazal.³⁵ Vervolgens de doctrine van de tyrannicide, het recht op verzet als de vorst de rechten schond; een recht dat naar de meest gangbare opvatting bij de lagere overheden berustte, Calvijns beroemde *magistrates inferiores*.³⁶ Het politiek-theoretische en juridische denken van die periode was bovendien doortrokken van twee ideeën die de onbeperkte alleenheerschappij afwezen: het Stoïsch-Christelijke natuurwet-denken en het Aristotelische republikanisme.³⁷

De specifieke juridische ideologie van de corporatieve rechten heeft gedurende de gehele vroeg-moderne periode doorgewerkt. De juridische taal sloot aan bij de sociale geleding van de samenleving. Tilly behandelt de vroeg-moderne maatschappij teveel als een associatie van moderne individualisten, terwijl de essentie ervan corporatief was. Bovendien zet de rechtstreekse koppeling van de staatsvorming aan de noden van de oorlogvoering hem in deze kwestie op het verkeerde been. Op zichzelf werkte de militaire revolutie van de late zestiende eeuw eerder in de richting van een verzwakking dan van een verster-

English State, 1688-1783. London (1989).

³⁵ Vgl. F.L. Ganshof, *Frankish Institutions under Charlemagne*. New York (1970) 50-53, voor de oorsprong van het vassalitische contract; Moore, *Social Origins*, 415, wijst terecht op het belang van deze feodale praktijken, maar integreert deze observatie niet in zijn sociaal-economische theoretische model; Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, 414, vergelijkt op dit punt het Europese met het Japanse feodalisme: in Japan was juist het contractuele element zwakker ontwikkeld; deze observatie gaat terug op Marc Bloch, *La Société Féodale*. (1939); Paris (1968) 611.

³⁶ Zie Oscar Jaszi en John D. Lewis, *Against the Tyrant. The Tradition and Theory of Tyrannicide*. Glencoe, Ill. (1957).

³⁷ Vgl. Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, 2 Vols., Cambridge (1978); J.G.A. Pocock, *The Maciavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton (1975). Beide auteurs laten zien dat de moderne begrippen 'staat' en 'sovereiniteit' ontstaan als onderdeel van politieke vertogen waaruit de beperking van de macht van de soeverein, het actieve burgerschap en het recht op verzet tegen een 'tyranieke' vorst niet weg te denken zijn.

king van de vertegenwoordigende instellingen. Alleen in combinatie met andere conflicten, over het recht, de eigendom en de godsdienst, kon de noodzaak van oorlogsfinanciering leiden tot een parlementarisering van de staat. In de Nederlandse Opstand, in de Engelse Revolutie noch in de Franse Revolutie was de oorlogsfinanciering de enige of zelfs maar de voornaamste bron van conflicten.

In het geval van de Nederlanden, in Engeland, en in het tijdvak vóór Lodewijk XIV ook in Frankrijk, werd de positie van vertegenwoordigende instellingen versterkt als gevolg van het onvermogen van de vorsten om religieuze homogeniteit af te dwingen in naties waarin door de reformatie de facto een religieus pluralisme was ontstaan. De protestantse reformatie, de fragmentatie van de middeleeuwse Westerse Christenheid en de daardoor geforceerde 'nationalisering' van de kerkelijke politiek komen bij Tilly echter in het geheel niet ter sprake omdat ze niet in zijn oorlogs-model passen. Op die manier is het onmogelijk een overtuigende comparatieve analyse van de staatsvorming in de zestiende en zeventiende eeuw te geven.³⁸

Het geval van Frankrijk laat zien dat hiermee ook een methodische kwestie gemoeid is. In Tilly's model hadden de enorme militaire inspanningen van de Franse monarchie onder Lodewijk XIV tot een versterking van de vertegenwoordigende instellingen moeten leiden. Zoals men weet, is het omgekeerde gebeurd. Waarom? Er zijn meerdere oorzaken, maar een ervan was de politieke cultuur, de collectieve mentaliteit van de staatselite. De koning en zijn belangrijkste ministers meenden *oprecht* dat religieuze homogeniteit een noodzakelijke voorwaarde was voor de opbouw van een sterke staat, en zij handelden consequent naar deze overtuiging.³⁹ Achteraf kunnen we vaststellen dat die overtuiging onjuist was: de onderdrukking van de Hugenoten, culminerend in de herroeping van het Edict van Nantes, heeft de Franse staat niet versterkt maar eerder verzwakt. Een politiek van tolerantie, gecombineerd met de coöptatie van de rijke en bekwame

³⁸ Dit manco geldt niet alleen voor de Reformatie. Ook andere grote transformaties in de politieke cultuur en de communicatiepatronen in de samenleving, zoals de Verlichting en de sociaal-democratie worden door Tilly niet in verband gebracht met het staatsvormingsproces. Voor een ambitieuze poging om dit wèl te doen, zie Robert Wuthnow, *Communities of Discourse. Ideology and Social Structure in the Reformation, the Enlightenment, and European Socialism*. Harvard University Press (1989).

³⁹ Janine Garrisson, *L'Edit de Nantes et sa Révocation*. Paris (1985) 184 ff.

Calvinistische bourgeoisie in het staatsvormingsproces, zou zeer waarschijnlijk meer opgeleverd hebben. Tilly's rationele-actormodel waarin kapitaal en militaire macht de dominante motieven zijn, kan deze gang van zaken m.i. niet verklaren.

De algemene trend in de zeventiende en achttiende eeuw was, anders dan men op grond van Tilly's theorie zou vermoeden, een verzwakking van de vertegenwoordigende instellingen. Nederland en Engeland zijn uitzonderingen, zij het belangrijke uitzonderingen. De nieuwe golf van parlementarisering begint pas met de Amerikaanse en Franse Revoluties. Maar de groei van de vertegenwoordigende instellingen die tegen het einde van de achttiende eeuw begint, kan niet zonder meer als een voortzetting van de oude juridische praktijken beschouwd worden. Dat brengt mij op een volgend punt, bij de bespreking van de godsdienstige politiek hierboven al even aangestipt: de politieke cultuur.

Het is opmerkelijk dat Tilly geen aansluiting heeft gezocht bij de recente geschiedschrijving van de politieke cultuur en de politieke theorie. Daarin wordt in vele toonaarden benadrukt dat rituelen, procedures, herinneringen, vertogen en spreekgewoonten een zelfstandige rol in de geschiedenis spelen.⁴⁰ Er bestaan interessante meningsverschillen over de vraag hoe taal en cultuur zich verhouden tot macht, klasse en geld, maar bijna geen historicus zal nog willen volhouden dat taal en cultuur slechts ingezet worden in een strijd die in wezen slechts om militair geweld en economische macht draait.

Tilly's mensbeeld lijkt verdacht veel op een gemoderniseerde versie van de beroemde *homo economicus*: de *homo economico-militaris til-liensis*. De gehele politieke cultuur van het vroeg-moderne Europa is in zijn betoog afwezig. Het is daarom niet zo vreemd dat de overgang van

⁴⁰ Vgl. bijv. Keith Michael Baker, *Inventing the French Revolution*. Cambridge (1990); William H. Sewell Jr., *Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge (1980); E.P. Thompson, *Customs in Common*. London (1991); Roger Chartier, *Les Origines Culturelles de la Révolution Française*. Paris (1990); J.G.A. Pocock, The concept of a language and the *métier d'historien*: some considerations on practice, in: Anthony Pagden (ed.), *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*. Cambridge (1987) 19-38; Quentin Skinner, Language and Political Change, in: Terence Ball, James Farr en Russell L. Hanson, *Political Innovation and Conceptual Change*. Cambridge (1989) 6-23; John E. Toews, Intellectual History after the Linguistic Turn: The Autonomy of Meaning and the Irreducibility of Experience, *American Historical Review*, 92 (1987) 679-907; Gareth Stedman Jones, *Languages of Class. Studies in English Working Class History, 1832-1982*. Cambridge (1983).

de politiek van het *Ancien Régime* naar de cultuur van de negentiende eeuw bij hem slechts op elite-niveau verschijnt en nauwelijks als een ingrijpende breuk in de gehele conceptie van wat politiek is. Tilly ziet bijvoorbeeld wel de overgang van indirect bestuur naar direct bestuur in de Napoleontische tijd als fundamentele breuk in het proces van staatsvorming, maar hij merkt niet op dat deze vernieuwing van bovenaf gepaard gaat met een even belangrijke vernieuwing van onderop, namelijk de vervanging van de traditionele corporatie door de *citoyen*, van de standenvergaderingen door nationale parlementen, en van de oude politieke talen door de nieuwe taal van de rechten van de mens en de burger. Deze omissie wekt te meer verbazing omdat Tilly zelf in zijn vroegere werk veel aandacht heeft besteed aan de ontwikkeling van nieuwe politieke actievormen (repertoires in zijn terminologie) in precies dit tijdvak.⁴¹

Het paradoxale resultaat is dat Tilly met de negentiende eeuw in dit boek erg weinig weet aan te vangen. Dat blijkt al meteen bij een aspect van de negentiende-eeuwse territoriale staat dat door Tilly wel genoemd wordt: de omstandigheid dat het in de regel een *nationale* staat was. Tilly ziet het nationalisme als produkt van de oorlogen in combinatie met direct bestuur en de grotere homogenisering van de bevolking die daardoor mogelijk werd. Oorlogen op zich zijn echter geen voldoende verklaring voor het nationalisme; oorlogen waren er immers al eeuwen lang geweest. De homogenisering door middel van *direct rule* is evenmin een goede verklaring omdat het nationalisme historisch vooraf ging aan de effectieve homogeniseringspolitiek van de negentiende eeuw. De homogenisering heeft een beslissende bijdrage geleverd aan de succesvolle consolidatie van de natiestaten, maar deze *succes story* vooronderstelt de nationale idee als politieke kracht.⁴²

⁴¹ Maar vgl. de kritiek op Tilly van William Sewell Jr., *Collective Violence and Collective Loyalties in France: Why the French Revolution made a Difference, Politics and Society*, 18 (1990) 527-552; de reactie hierop van Sidney Tarrow, *Modular Collective Action and the Rise of the Social Movement: Why the French Revolution Was Not Enough, Politics and Society*, 21 (1993) 69-90; zie ook François Furet, *Interpreting the French Revolution*. Cambridge (1981) 22, 79.

⁴² Tilly's analyse stuit op hetzelfde probleem als die van Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford (1983), die de nationale identiteit in verband brengt met de gefragmenteerde homogenisering van de industriële samenleving, d.w.z. met een sociologische problematiek die zich pas *na* de opkomst van het nationalisme in volle omvang manifesteerde. Een m.i. betere historische verklaring bij: William H. McNeill, *Poly-ethnicity and National Unity in World History*, Toronto (1986) 36ff.

Tilly heeft gelijk als hij zegt dat *direct* bestuur en nationalisme elkaar *vervolgens* wederzijds versterkten, maar daarmee is het nationalisme als zodanig nog steeds een contingent gegeven. Feitelijk kan de kracht van het negentiende-eeuwse nationalisme pas verklaard worden in samenhang met het nieuwe model van politiek handelen dat door de Franse revolutie geïntroduceerd werd, en dat ook een nieuw type oorlogsvoering introduceerde (de *levée en masse*, de ideologie van *la patrie en danger*).⁴³ De nieuwe ideële wereld van de natie kreeg haar kansen toen de symboliek van de standenmaatschappij in een gigantisch Europees *auto da fé* vernietigd werd. Het negentiende-eeuwse nationalisme onderscheidde zich van vroegere vormen van nationaal gevoel en vaderlandsliefde doordat het verbonden was met de nieuwe doctrine van de volkssoevereiniteit. Vroeger had het volk nationale gevoelens, nu was het volk de natie.⁴⁴ Het oude ideaal van godsdienstige homogeniteit verdween definitief naar de achtergrond; de natie zelf werd tot een sacraal object gemaakt. De betekenis van dit type politieke cultuur voor een vergelijkende analyse van de staatsvorming kan moeilijk overschat worden; men denke slechts aan de verschillen tussen Frankrijk, Duitsland en Engeland in de negentiende en twintigste eeuw.

Pas in het licht van bovenstaande overwegingen is het mogelijk de succesvolle opmars van de vertegenwoordigende democratie in de negentiende en twintigste eeuw te begrijpen. Een rechtstreeks verband met de noden van de oorlogvoering is in dit geval erg onwaarschijnlijk: na 1850 begint het aandeel van de oorlogsuitgaven in de staatsfinanciën voor het eerst in de geschiedenis terug te lopen, de civiele uitgaven beginnen aan hun lange klim die nog steeds voortduurt. Het geval van Pruisen (Duitsland) is wederom instructief. Hier werd de negentiende-eeuwse staatsvorming, meer dan elders in Europa, gedomineerd door de

⁴³ Downing, *Military Revolution*, 253, ziet in het nationale leger een factor die bij grote delen van de bevolking heeft bijgedragen tot een sterker politiek (nationaal) bewustzijn.

⁴⁴ Het moderne nationalisme is onlosmakelijk verbonden met de burgerlijke gelijkheid: een natie is homogeen en duldt geen geprivileeerde standen. Vgl. Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge (1990) 18 ff; dit geldt voor de 'politieke natie' die in West-Europa domineerde, de midden- en oost-Europese *Kulturnation* was minder egalitair: zie Peter Alter, *Nationalism*, London (1989) 14 ff.

logica van de oorlog (1866, 1871), maar de effectieve parlementarisering van de staat werd daardoor juist verhinderd.

De sleutel tot een vergelijkende analyse van de negentiende-eeuwse staatsvorming ligt elders. Tilly legt er zeer terecht de nadruk op dat de overgang naar direct bestuur een versterking van de staatsmacht met zich meebracht in termen van administratie en disciplineren.⁴⁵ Maar hij heeft onvoldoende oog voor de parallelle versterking van de civiele maatschappij. Hij wijst er bijvoorbeeld wel op dat de staatsbureaucratieën in periode van direct bestuur een eigen *esprit de corps* en een organisatorische kracht ontwikkelden die ze tot een formidabele factor in het politieke bestel maakten.⁴⁶ Maar hij besteedt geen aandacht aan de analoge ontwikkeling in de civiele maatschappij: in de periode 1750-1850 veranderde de standenmaatschappij met zijn nadruk op lokale en regionale organisatie in een samenleving waarin talloze belangengroepen op nationale schaal georganiseerd waren. De tweede helft van de achttiende eeuw zag overal in Europa een opbloei van genootschappen en de komst van de moderne periodieke pers. In dezelfde periode maakte het verenigingsleven onder de ambachtslieden ('artisans') een stormachtige groei door. In de recente historiografie wordt de ontwikkeling van de publieke opinie tot een autonome politieke factor in de regel in de tweede helft van de achttiende eeuw geplaatst.

Twee sociale groepen eisen in het tijdvak na 1750 toegang tot de politieke arena: 1. de brede burgerstand, al diegenen die niet tot de rijke bovenlaag van de patriciërs behoorden; 2. de ambachtslieden. De Amerikaanse historicus Robert Palmer heeft dit tijdvak *the age of the democratic revolution* genoemd, en er is weinig reden om dat oordeel te herzien.⁴⁷ Palmers tijdvak begint met de Amerikaanse revolutie, de beweging van de patriotten in de Nederlandse Republiek, en de grote Franse Revolutie van 1789, en het eindigt met de Europese revolutiegolf van 1848.⁴⁸ In deze decennia betraden niet alleen nieuwe groepen het politieke toneel, maar veranderde de werking van het politieke

⁴⁵ Foucaults *surveillance*, Tocquevilles *pouvoir tutélaire*.

⁴⁶ Tilly, *Coercion*, 117.

⁴⁷ R.R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution*, 2 Vols., Princeton (1959).

⁴⁸ Daar tussenin bevindt zich de kleinere revolutiegolf van 1830, vgl. Clive H. Church, *Europe in 1830*, London (1983).

bestel als geheel ingrijpend. In plaats van een aristocratisch-patricische politiek waarin het volk slechts als tijdelijke ordeverstoorder figureerde kwam een 'populistische' politiek waarin het koppel volk-natie een centrale plaats innam. Tilly zelf heeft door zijn oudere werk veel bijgedragen tot een beter begrip van deze overgang. In zijn boek over de ontwikkeling van het collectief politiek handelen in Frankrijk karakteriseert hij de politieke acties in de periode 1650-1850 als 'parochial and patronized', en die van na 1850 als 'national and autonomous'.⁴⁹ In zijn analyse van de staatsvorming speelt dit element echter - tot mijn verbazing - een zeer ondergeschikte rol, evenals de democratische kant van het nationalisme. Daardoor wordt het onmogelijk de negentiende-eeuwse massa-politiek als staatsvormende kracht te onderzoeken.

Voor een vergelijkende analyse van de staatsvorming in het Europa van na de Franse Revolutie zijn deze processen echter cruciaal. Het is daarom niet verbazingwekkend dat we zo'n vergelijkende analyse in Tilly's boek niet aantreffen, en dat hij de lange negentiende eeuw, het tijdvak van 1789 tot 1914, nauwelijks behandelt. En voor zover hij er iets over zegt, is het zeer globaal en zeker niet comparatief. Hij spreekt in zeer algemene termen over onderhandelingsprocessen en vertegenwoordigende instellingen, maar het vergelijkende onderzoek naar de democratisering van de staten in de periode 1848-1940 komt in het boek niet eens ter sprake.⁵⁰ Tilly's *vergelijkende* analyse van de staatsvorming houdt feitelijk op aan het eind van de 18e eeuw. Het boek eindigt met een hoofdstuk over militaire staatsgrepen en regimes in de gehele wereld omstreeks 1990; zeer interessant, maar het is niet duidelijk hoe het aansluit bij de oorspronkelijke vraagstelling waarin de variaties binnen Europa centraal stonden.

⁴⁹ Charles Tilly, *The Contentious French. Four Centuries of Popular Struggle*, Harvard University Press (1986) 392-393.

⁵⁰ Zie bijv. Gregory M. Luebbert, *Liberalism, Fascism or Social Democracy. Social Classes and the Political Origins of Regimes in Interwar Europe*. Oxford (1991); Ira Katznelson & Aristide R. Zolberg (eds.), *Working-Class Formation. Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States*. Princeton (1986); John Breuilly, *Labour and Liberalism in Nineteenth-Century Europe*. Manchester (1992); Jürgen Kocka, Hrsg., *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im Europäischen Vergleich*, 3 dln. München (1988). Ik heb deze problematiek elders uitvoeriger besproken: Siep Stuurman, *Liberalism, Labour and State-Formation in Nineteenth-Century Europe*, *International Review of Social History*, 39 (1993) 77-84.

Tilly's ondanks alle kritiek briljante boek laat zien hoe moeilijk het is een vergelijkend model van de staatsvorming in Europa te construeren dat zo'n lange periode wil bestrijken. Zijn expliciete doel was een verklaring van de lange-termijnontwikkeling, van het jaar 1000 tot het jaar 2000 (of 990-1990, zoals in de titel van het boek). De *vergelijkende* analyse in Tilly's boek beperkt zich echter grotendeels tot de vroeg-moderne tijd, de periode van de vijftiende tot aan het einde van de achttiende eeuw. Ik heb hierboven geprobeerd aan te tonen dat Tilly's analyse voor deze periode veel verklaart, maar ook een aantal essentiële verschillen tussen de voornaamste Europese staten onverklaard laat. De lacunes in de comparatieve analyse hangen bovendien rechtstreeks samen met enkele manco's in het theoretische model: de verwaarlozing van de juridische aspecten van de staatsvorming, van de godsdienst, en meer algemeen, van de politieke cultuur. Deze manco's zijn m.i. weer terug te voeren op het rationele-actormodel, de *homo economico-militaris Tilliensis*. Geld en militaire macht zijn belangrijk, zeer belangrijk zelfs, maar het is een misverstand om te denken dat de geschiedenis uitsluitend daarom draait.⁵¹

De middeleeuwen figureren in Tilly's boek eigenlijk alleen als proloog voor het grote drama van de vroeg-moderne staatsvorming. De cruciale rol van de middeleeuwse feodale monarchie voor de ontwikkeling van de representatieve instellingen in Europa blijft sterk onderbelicht. De periode na het tijdvak 1400-1800 komt er zo mogelijk nog slechter af. De negentiende eeuw, ik heb er hierboven al op gewezen, is zo goed als afwezig in Tilly's boek, en dat is, gezien zijn theoretische model, niet geheel toevallig. De twintigste eeuw tenslotte, komt wel aan bod, maar daarbij is Europa niet langer de geografische analyse-eenheid zodat de oorspronkelijke vraagstelling impliciet wordt losgelaten.

Het probleem van de lange termijn deed zich, in een iets andere vorm, ook al voor bij Moore. Deze wilde wèl uitdrukkelijk de uiteenlopende twintigste-eeuwse uitkomsten verklaren, maar bij hem zat er een enorm historisch gat tussen de vroeg-moderne tijd en de twintigste eeuw: Hitler was bijna een direct gevolg van het Pruisische absolutisme van de zeventiende eeuw. De revoluties van 1848, Bismarck en Wilhelm II waren geheel uit de geschiedenis verdwenen. Zo'n verklaring

⁵¹ Zie de kritieken op het eigenbelang-paradigma, bijeengebracht door Jane J. Mansbridge (ed.), *Beyond Self-Interest*. Chicago/London (1990).

is bijna gedoemd te falen omdat de specifieke historische conjuncturen van de periode 1789-1914 buiten beschouwing blijven. Moores theoretische model dat bijna geheel aan de agrarische sector is opgehangen, is hier debat aan. Net als Tilly's oorlogs-model werkt het beter voor de vroeg-moderne tijd dan voor de negentiende en de twintigste eeuw.

Aan de andere kant is het ook niet bevredigend de vergelijkende analyse van de twintigste-eeuwse politiek pas omstreeks 1880-1900 te laten beginnen, zoals in het onderzoek naar corporatisme en de verzorgingsstaat meestal gebeurt.⁵² Het is evident dat een aantal saillante verschillen tussen de nationale trajecten in Europa in de twintigste eeuw niet verklaarbaar zijn zonder de staatsvorming in de 'lange negentiende eeuw' er bij te betrekken. En de negentiende-eeuwse trajecten zijn weer onverklaarbaar zonder terug te grijpen op de vroeg-moderne tijd, de periode waarin de contouren van het huidige nationale staten-systeem voor het eerst zichtbaar werden.

De uitdaging van een vergelijkende analyse van het *gehele* Europese staatsvormingsproces, van het jaar 1000 tot op heden, ligt er dus nog. Eén ding staat echter vast: niemand die zich met deze problematiek bezig wenst te houden, kan zich permitteren het boek van Tilly ongelezen te laten.

⁵² Vgl. de kritiek van Colin Crouch, *Sharing Public Space: States and Organized Interests in Western Europe*, in: John A. Hall (ed.), *States in History*. Oxford/Cambridge, Mass. (1989) 177-210.